

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.20>

УДК: 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

Інна ШУГАЛЬОВА

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу дослідження Голодомору
та штучних масових голодів
Національного музею Голодомору-геноциду

ORCID: 0000-0002-2397-0611

Email: shug_im@ukr.net

Роман МОЛДАВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу усної історії Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

ORCID: 0000-0002-2397-0611

Email: mold1@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ВЧИТЕЛІ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Анотація. У статті проаналізовано протиріччя, що сформувалися внаслідок більшовицької окупації України та спроб московського комуністичного керівництва запровадити в Україні виховну та педагогічну модель, повністю тотожну російській. Проте ці спроби певний час зазнавали фіаско, оскільки керівництво наркомату освіти УСРР відстоювало власну позицію, що базувалася на тезах про необхідність розбудови вітчизняної моделі освіти. Повсякденне життя системно демонструвало всі протиріччя комуністичної системи. Педагоги висловлювали незадоволення комуністичною владою та відмовлялися навчати дітей у душі радянської демагогії.

Комуністичний режим в Україні мав намір сформувати так звану «нову людину», тобто особу, позбавлену емоцій, тяжіння до власної історії, родини та батьківщини, готовою слухняно віддавати життя за ідеї тоталітарного вождя. Модель виховання «нової людини» тривалий час не була адаптована до українських реалій, яким були традиційно притаманні любов та повага до старших, обожнення дитини, шанобливе ставлення до землі та хліба тощо. З метою знищення українського незламного менталітету та насильного вкорінення комуністичних ідей, більшовики на чолі зі Сталіним вдалися до здійснення злочину геноциду українців, зорганізувавши Голодомор в Україні. Голодомор забрав життя мільйонів людей, насамперед, дітей, він деформував психологію українців, спровокував прояви цинізму та байдужості до горя близьких людей. В роки Голодомору комуністи вживали заходів, спрямовані на переслідування та репресії національно свідомих педагогів. Їх позбавляли засобів до існування, не видаючи продовольчі пайки, за ними стежили та цькували за небажання ширити під час уроків міфи про щасливе радянське повсякдення, їх заарештовували та репресували. Замість вчителів та вихователів так би мовити «старої школи», до закладів освіти України призначалися низько кваліфіковані, недосвідчені, які демонстрували байдужість та жорстокість до дітей.

Геноцид українців 1932-1933 рр. став молохом як для українських педагогів, що ще працювали, так і для їх вихованців. Педагоги, які отримали освіту у попередню добу, зазнали переслідувань з боку влади. Остання спрямовувалася на штампування покірних та слухняних виконавців волі вождя. Педагогів так би мовити «старої» школи заступали полярні до комуністів члени партії та комсомолу. Вони не мали ані педагогічного хисту, ані відповідного досвіду роботи. Проте належність до тоталітарної системи відкривала перед ними перспективи обіймати посади та можливості забезпечувати себе у роки Голодомору.

Ключові слова: вчителі, Голодомор, діти, комуністичний тоталітарний режим, «нова людина».

Inna SHUGALYOVA

PhD, associate professor,
Senior Research Fellow
Department of Holodomor and Artificial Mass Famines Research
National Museum of the Holodomor-genocide

Roman MOLDAVSKYI

PhD, associate professor,
Senior Research Fellow
Department of oral history of the Holodomor
National Museum of the Holodomor-genocide

UKRAINIAN TEACHERS IN THE YEARS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

Abstract. *The article analyzes the contradictions that arose as a result of the Bolshevik occupation of Ukraine and the attempts of the Moscow communist leadership to introduce an educational and pedagogical model in Ukraine that is completely identical to the Russian one. However, these attempts failed for some time, as the leadership of the People's Commissariat of Education of the USSR defended its own position, which was based on theses about the need to develop a domestic model of education. Everyday life systematically demonstrated all the contradictions of the communist system. Teachers expressed dissatisfaction with the communist government and refused to teach children in the spirit of Soviet demagoguery.. Everyday life systematically demonstrated all the contradictions of the communist system. Teachers expressed dissatisfaction with the communist government and refused to teach children in the spirit of Soviet demagoguery.*

The communist regime in Ukraine intended to form a so-called "new person", that is, a person devoid of emotions, attraction to his own history, family and homeland, ready to obediently give his life for the ideas of a totalitarian leader. For a long time, the model of raising a "new person" was not adapted to Ukrainian realities, which were traditionally characterized by love and respect for elders, adoration of the child, respect for land and bread, etc. With the aim of destroying the Ukrainian indomitable mentality and forcibly instilling communist ideas, the Bolsheviks led by Stalin resorted to committing the crime of genocide of Ukrainians by organizing the Holodomor in Ukraine. The Holodomor took the lives of millions of people, primarily children, it deformed the psychology of Ukrainians, provoked manifestations of cynicism and indifference to the grief of loved ones. During the Holodomor, the communists took measures aimed at the persecution and repression of nationally conscious teachers. They were deprived of their means of livelihood by not issuing food rations, they were followed and harassed for not wanting to spread myths about a happy Soviet everyday life during lessons, they were arrested and repressed. Instead of teachers and educators of the "old school", so to speak, low-qualified, inexperienced, who showed indifference and cruelty to children were appointed to educational institutions of Ukraine.

The Genocide of Ukrainians in 1932-1933 became a disaster both for Ukrainian teachers who were still working and for their students. Teachers who received education the previous day were persecuted by the authorities. The latter was aimed at stamping submissive and obedient executors of the leader's will. The teachers of the "old" school, so to speak, were replaced by party and Komsomol members loyal to the Communists. They had neither pedagogical skills nor relevant work experience. However, belonging to the totalitarian system opened up prospects for them to hold positions and provide for themselves during the Holodomor.

Key words: *teachers, Holodomor, children, communist totalitarian regime, "new man".*

Постановка проблеми. Протириччя комуністичної системи виховання проявлялися вже з початком окупації більшовиками України. У 1919 р. комуністична окупація України супроводжувалася намірами знищити традиційні норми виховання та освіти й впровадити нові – «соціалістичні». Не всі педагоги погоджувалися із комуністичними нововведеннями. За лаштунками офіційних педагогічних зборів вчителі постійно оговорювалися

деформації запропонованої комуністами моделі навчання та виховання у дусі конструювання «нової людини». У колі нашої уваги – педагоги, що працювали в умовах режиму, терпіли нестатки, а згодом – стали жертвами всепоглинаючого конвеєру Голодомору.

Аналіз наукових публікацій. Ключові засади традиційного родинного виховання та навчання українців висвітлено у праці Л. Сорочук [32, с. 29–

34]. Історію освітніх процесів в Україні достатньо детально розглянув С. Сірополко [31], робота якого перевидана на початку ХХІ ст. Педагогічні особливості у вихованні дітей різного віку досліджено у дисертаційній роботі І. Апрелевої [1]. У зазначеній роботі розкрито структурні нюанси ювенальної системи, але дослідниця мала на меті аналіз педагогічних систем, тому історичні перипетії викладені узагальнено. Окремі аспекти діяльності закладів вищої освіти та посвячення студентів у 1920-х–1930-х рр. проаналізували В. Даниленко та М. Кузьменко [14, с. 145–155], О. Комарницький [28]. Специфіку роботи наркомату освіти УСРР та його очільників досліджували М. Виговський [5, с. 79–89], Л. Березівська [3, с. 12–29]. Трансформацію терміну «нова людина» досліджено у монографії Ю. Каганова [26].

Автори даної статті, використовуючи документи державних архівних установ, усноїсторичні та нарративні джерела, застосовуючи інтердисциплінарні методи дослідження, проаналізували сутність злочинної політики комуністичного режиму у сфері освіти та охарактеризували його наслідки, які проявлялися у принципових ментальних відмінностях.

Метою дослідження є аналіз протиріч, які сформувалися у педагогічній сфері України періоду становлення тоталітарної влади комуністичного режиму та у роки Голодомору 1932–1933. Ми прагнемо з'ясувати сутність та прояви ментального несприйняття педагогами та дітьми України більшовицької ювенальної моделі.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1919 р. відділ соціального виховання (соцвиху) звернувся до раднаркому із проханням затвердити «Декрет про соціальне виховання». Необхідність ухвалення документу обґрунтовувалася несприятливими економічними умовами, нездатністю родини виховувати «громадянина майбутньої радянської республіки» [34, арк. 109]. Декрет було ухвалено у липні 1919 р.

Анонсування комуністичними режимом дитиноцентристської політики не було унікальним, оскільки світові та європейські освітньо-виховні процеси після Першої Світової війни спрямовано у річище дитиноцентризму.

Встановлення комуністичного режиму в Україні супроводжувалося розгортанням інституційної мережі, спрямованої забезпечувати інтереси юного покоління. У 1919 р. створено Наркомат освіти (фактично, його реорганізовано із відділу освіти при робітничо-селянському уряді) [2]. До компетенції цієї установи входили не лише питання освіти, а й суто ідеологічні компетенції: виховання молоді до 15 років, а також професійну та спеціально-наукову освіту юнацтва та молоді [4, с. 15]. З метою забезпечення так званої єдності «виховного процесу», комуністи вирішили об'єднати керування дошкільними установами, сиротинцями, школами під керівництвом відділу соціального виховання (соцвиху).

Контроль за діяльністю органів соціального виховання мало здійснювати Головне управління соціального виховання (Головсоцвих). Дана установа працювала над розробкою планів та основних положень системи соцвиху для кожного типу дитячих закладів.

Нарком освіти УСРР Г. Гринько, призначений на посаду у 1920 р. (він представляв фракцію українських боротьбистів) виступив із контраверсійною моделлю системи освіти. Він наполягав, що наріжним каменем діяльності НКО має стати охорона дитинства. Разом із тим він виступив на підтримку концепції, що нівелювала роль родини у вихованні дітей. З точки зору Г. Гринька, українська система освіти не мала бути тотожною із російською, а українська школа повинна бути єдиною, трудовою, виховною і національною [3, с. 12–29; 5, с. 79–89]. Нарком наполягав, що українській системі освіти необхідно орієнтуватися, насамперед, на охорону дитинства, подолання дитячої безпритульності та облаштування й навчання значної кількості дітей-безхатьків. Шкільний курс тривав сім років (семирічка), а з 15 років учні могли продовжити здобувати освіту у професійно-технічних закладах чи ФЗУ. Фундаментальна відмінність українського проєкту полягала у розумінні співвідношення освіти та трудового навчання (оскільки в РСФРР трудове навчання передбачалося паралельно зі здобуттям початкової освіти, а в українській моделі – пріоритетним було отримання базової освіти рідною мовою, а потім – набуття робочого фаху). Отже, проєкт Г. Гринька мав на меті: охопити загальнообов'язковим навчанням рідною мовою всіх дітей, «забрати з вулиці» безпритульних та забезпечити їх соціальним вихованням й надати базові навчальні навички, а згодом – представити для юнаків та дівчат можливість здобути робочий фах. Основою соціального виховання мав стати дитячий будинок. Г. Гринько, вважав, що сім'я «втратила здатність турбуватися про дітей», а передача малят у дитбудинки забезпечила б «виховання «нової» людини» [6, с. 1–26]. Формулювання визначення «нова людина» навіть у колі комуністичних функціонерів було розмитим та нечітким. Образ так званої нової людини являв собою збірний контент і кожен із комуністичних чиновників додавали все більш деформованого характеру будь-яким людським емоціям та почуттям. В результаті, згідно баченню представників комуністичного режиму, «нова людина» – це особистість, у якій зникне заздрість, ревності тощо. Пояснення терміну «нова людина» з'явилося невдовзі у «Кодексі законів про народну освіту». Зокрема у п. 2. зазначалося, що «...створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з крицевою волею, суспільно необхідною кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом...» [27, с. 850]. Як відзначає дослідниця Л. Березівська, Кодекс

узаконив альтернативну російській модель освіти в УСРР [2].

У липні 1920 р. прийнято декларацію Наркомату освіти УСРР «Про соціальне виховання», згідно якої, удосконалювалася структура соцвиху [25, с. 9–11]. З метою донесення концепції соцвиху до широкого загалу, наркомпрос започаткував україномовне видання «Порадник по соціальному вихованню». Всеукраїнський «староста» Г. Петровський (голова ВУЦВК), пропагуючи русифікацію та нівелювання педагогічних відмінностей, прилюдно критикував «Порадник», заявляючи, що педагоги його не читають, бо не розуміють української мови [29]. Комуністи були зацікавлені у посиленні антиукраїнських настроїв. Тому, посівши позицію «вовка в овечій шкурі», постійно роздмухували та нагнітали ситуацію навколо мовного питання. Цькування україномовної інтелігенції, зокрема педагогів, було досить поширеним явищем комуністичного повсякдення.

Комуністичні функціонери, прагнули нівелювати впливи представників української педагогічної еліти та україномовних педагогів. Здійснювалася критика всіх проєктів наркомату просвіти УСРР, спрямовані на відокремлення української системи освіти від російської. Наркома просвіти Г. Гринька викликали у Кремль, де після невдалих спроб переконати його у необхідності відтворення в Україні точної копії системи російської освіти, Г. Гринька звільнили. У той же час його однодумці, зокрема заступник Я. Ряппо, зуміли зберегти свої посади та продовжували наполягати на необхідності розробки національної моделі освіти в Україні.

Масовий штучний голод 1921–1923 рр., не лише суттєво відкоригував теоретичні плани наркомпросу, а й приніс принципово нові соціальні явища, які стали реальністю і потребували термінового розв'язання. Навчання дітей здійснювалося силами місцевих педагогів, яких відчутно не вистачало. Заняття у навчальних закладах відбувалися нерегулярно, внаслідок голодування, відсутності одягу й взуття діти нерегулярно відвідували школи [12, арк. 37]. Окремі учні із сумом констатували: «Теперь по детским домам не занимаются и не предвидится занятий. Нетолько я буду не грамотная а навсегда Вера и Ваня останутся неучи, и з не знаю как с етим быть» [7, с. 135] [Прим. Мова листа та орфографія наведені згідно оригіналу док.].

Співробітники навчальних закладів опинилися у не менш скрутному та залежному становищі. В 1922 р. їх було знято з державного забезпечення. При цьому склалася парадоксальна ситуація: із зарплатні педагогів утримували кошти на харчування, якого вони не отримували. Перед вчителями та вихователями постала моральна дилема: просити у власних учнів їжу чи красти продукти. Школи закривалися. На Запоріжжі започатковано практику укладання договорів між

батьками та вчителями: перші надавали скудне продовольство, а останні – навчали їх дітей [7, с. 167].

З точки зору вікової психології діти становили стратегічний інтерес для більшовицьких функціонерів. Адже свідомість, мислення, світосприйняття малої дитини відкривало потужні можливості для прищеплення більшовицької ідеології. Це стало очевидним одразу після більшовицького перевороту 1917 р., коли стала розгортатися мережа молодіжних об'єднань, трансформованих на початку 1920-х рр. у піонерську та комсомольську організації. Технологічно розрахунок більшовицької влади був правильним: декларувалося, що перетворення у державі спрямовуються в тому числі на благо дітей, а вони, самі того не помітивши, опинилися у путах ідеологічно заангажованих піонерських та комсомольських осередків. Політичний фактор був знаковим вододілом між так званими «ворогами» та власне більшовицькими пропагандистами. Зі створенням піонерської організації в 1922 р. пропаганда посилилася. Піонерів зобов'язували боротися за організацію позашкільної роботи, оскільки фактичне «злиття» піонерії та школи відбудеться на початку 1930-х рр., а до цього часу, освітні заклади не були тісно інтегровані із комуністичними. У свідомість піонерів вкорінювалися ідеї щодо необхідності цькування однолітків за класовими принципами.

Протягом 1920-х рр. комуністичними урядовцями в УСРР конструювалася концепція «нової людини», життєва мета якої – беззастережне служіння комуністичній ідеології та пропаганді, позбавлення людських, родинних, духовних, особистісних цінностей. Цільовою аудиторією цієї псевдотеорії комуністи визначили дітей та молодь. Пояснити це можна тим фактом, що народжені після 1917 р. діти не знали та не пам'ятали шлях більшовицьких окупантів в Україні і тому, існувала версія, що концепція «нової людини» буде сприйнята без спротиву. Створення «нової людини» відбувалося у кілька етапів, під час яких відбувалися трансформації у свідомості, способі життя, навіть зовнішнього вигляді дитини.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. остаточно сформувався ментально-психологічний тип «нової людини», для якої притаманна низька оцінка значущості людського життя, загальний дух високої мобілізаційної готовності, категоричність, ненависть до людей, яким приклеїли ярлик ворога, всі ці риси поєднувалися із невисоким освітнім рівнем. Штучне утворення під іменем «нова людина» було поширене швидше у великих індустріальних містах, особливо в РСФРР. У селах (а більшість населення України становили саме селяни), тяжіння до традиційної системи виховання та освіти у цей час все ще зберігалось.

На початку 1930-х рр. механізм «перероблення людського матеріалу» передбачав не лише

засоби пропаганди та агітації, а й фізичне знищення, викреслення із суспільного життя та позбавлення громадянських прав тих, кого ідентифікували як ворогів народу. Відзначимо ще одну особливість, на початку 1930-х рр. спостерігається укорінення практики конформізму з-поміж частини українського населення.

Свідомість дітей була настільки замулена ідеологією, що діти безпомилково могли пізнати в обличчя компартійних функціонерів. Сударик Віри Василівни яка, згадуючи своє дитинство й повсякдення в дитбудинку м. Переяслава, ледь не найяскравішим спогадом вважала приїзд «дяді Постишева» (так його назвала сама оповідачка). Хоча нашої оповідачці було ледь 4 роки, вона не пам'ятала своїх батьків, а от постать Постишева в її пам'яті міцно вкоренилася.

Педагогічний склад закладів також був неоднорідним. Якісне виховання та навчання могли забезпечити ті педагоги, які отримали освіту до більшовицької окупації і на кого комуністи оголосили свій ідейний «хрестовий похід». Нове покоління педагогів – комсомольці та члени партії, часто не лише не отримали відповідної освіти, а й мали дискредитаційні епізоди у власних біографіях. У протоколах ДПУ неодноразово фігурували справи щодо побиття вчителями-комсомольцями учнів, пияцтво директорів шкіл та педагогів, які були партійними тощо [21, арк. 123–124]. Вчителі-комсомольці у Вінницькій області були помічені у знущанні над дітьми під час уроків (били учнів до крові). Учителів зняли з роботи, але комсомольський актив звинуватив учнів та батьків «у терористичних актах та кулацьких вилазках» [9, арк.6]. Каральні вироки виносилися вкрай рідко, зазвичай, обмежувалися доганами. Пояснювалося це тим, що комуністичне керівництво не бажало скорочувати штати вчителів, які були комсомольцями, кандидатами або членами КП(б)У.

Частина педагогів опинилася перед екзистенційним вибором: життя у насильстві з перспективою кар'єрного зростання чи опозиція. Перше для педагогів означало жити й працювати у контексті комуністичного режиму: тобто, брати участь у розкуркуленнях, агітувати за вступ до колгоспів, змушувати учнів зраджувати батьків, які були одноосібниками. За все це можна було піднятися соціальним ліфтом (але в умовах тоталітарної держави це «підняття» могло бути короткотривалим – до першого доносу, а потім спіткало швидке кар'єрне та життєве падіння). Другий варіант – опозиція, навіть латентна, гарантувала чистоту совісті перед собою та учнями, але існувала постійна небезпека репресій та/або смерті від голоду.

У роки Голодомору-геноциду педагоги голодували як і їх учні. Питання скорочення продуктового забезпечення педагогів «бентежило» комуністичних чиновників ще з 1931 р. Наркомпостачання здійснив підрахунки, що на пайки для вчителів та медпрацівників, навіть не

враховуючи членів їх родин, необхідно 35 тон (35 000 кг) хліба (із розрахунку 400 гр хліба на 1 особу). У серпні 1931 р. на пайки було видано лише 11 т., а на вересень планувалося скоротити обсяг до 7,9 т [33, арк. 137].

Педагоги Харківщини, Одещини, Дніпропетровщини, Київщини масово надсилали прохання надати їм хоча б мінімальні продовольчі пайки [16, 68 арк]. Освітняни отримували заробітні плати із затримкою [10, арк.6]. Один з педагогів, на запитання учнів ФЗУ, що робити коли настільки складно, що не можна ходити до школи, відповів: «не ходіть, ми теж не будемо вчити, якщо не дадуть пайка» [11, арк.38]. М. І. Собко працювала вчителькою роки Голодомору, вона згадувала, що вчителям хліба не давали, але вони отримували мізерні гроші [30, с. 138 – 139.].

Верхівка КП(б)У жорстко критикувала колгоспи, які виокремили фонди для постачання вчителів, лікарів, яслів. Комуністи наполягали, що здаватися має весь хліб, а «подлая и гнусная уравниловка» (як заявлено у агітаційній брошурі) неприпустима [19, арк. 11 зв.–12].

Доля сільських вчителів у роки Голодомору складалася особливо скрутно. Міські та районні комуністичні керівники прирівняли вчителів до колгоспників, але голови та актив колгоспів відмовлялися забезпечувати педагогів та членів їх родин продовольчими пайками, бо, мовляв, вони не виходили у поле.

Республіканська комуністична верхівка проявляла занепокоєння, що достатньо високий відсоток вчителів були безпартійними та отримували освіту за попередніх часів. Наприклад у резолюції на доповідь РВК про хід загальнообов'язкового навчання зазначено, що головною причиною незадовільного рівня забезпеченості шкіл обладнанням та невисоким рівнем показників навчання учнів, тоталітарний режим називав низький відсоток комунізованих вчителів: зі 155 педагогів лише 4 були членами партії [13, арк. 152]. Під недостатнім рівнем знань учнів мали на увазі необізнаність дітей у політичних питаннях. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі дітей, яких записали до складу юних піонерів, вчителі не примушували звітувати та заслуховувати 6 «історичних порад Сталіна» [13, арк. 175, 219]. У Козятинському районі Вінницької області у 1932 р. працювало 56 шкіл, 403 вчителі, з яких лише 8 члени партії та 1 комсомолец (останнього призначили директором, щоб убезпечити від призову до армії. Деяких директорів (наприклад, Яблонського призначали від НКВС і він їм доносив про учнів та їх батьків, він керував російською середньою школою №6 Козятинського району, а раніше проходив по справі Немировецької семінарії) [8, арк. 39].

Вчителями суспільствознавства мали бути виключно комуністи. Педагоги, що виховувалися та здобували освіту до комуністичної окупації, віддавали перевагу традиційним методикам

навчання дітей, без політизації та з акцентом на точні науки. Наприклад, у школах Дерезнянського району (сучасна Хмельницька область) під час перевірок змісту уроку, інспектори-комуністи почули від учнів вірші про занепад радянського союзу [17, арк. 59] та «Ще не вмерла України...». На Вінниччині ДПУ «було схвильовано» відсутністю атеїстичного виховання у польських школах та намаганням місцевих педагогів виховувати так звані «національний польський шовінізм» (очевидно, йде мова про викладання польською мовою). Також, людей звинувачували у веденні діловодства українською. ДПУ стало вимагати надіслати до польських сіл «перевірені» кадри совєцькі кадри, щоб уникнути небажаного результату [22, арк. 18].

Недостатня політична заангажованість викладачів, викликала невдоволення керівного складу комуністів. Педагоги не боялися висловлювати власну позицію та називати речі своїми іменами, що викликало «занепокоєння» ДПУ та прокуратури. У Махнівській семирічній школі на Вінниччині вчитель школи Дегаз заявив учням: «Скрипник не так і винен – його партія і Постишев довели до самогубства». Вчитель Тимошук, який пропрацював 1 рік, на конференції освітян у кулуарах промовив: «Безперечний факт, що Україні треба давно відділитися від СРСР». Він також зазначив, що у смерті Хвильового і Скрипника винен Постишев, який «погубив таких видних людей». Деякі вчителі Чернівецького району на уроках вчили учнів, що: «Україна – це особлива територія з її особливим сільським господарством і являє з себе основну економічну базу всього СРСР, звідси – весь СРСР живе за рахунок України» [9, арк.126]. У Ново-Воскресенській та Ново-Кам'янській школах, вчителі прилюдно говорили про голод, а у Ново-Кам'янській школі на стінах було розвішано вірш, який згодом активно декламували учні:

Ціле літо в созі працювала/ Тепер на дорозі я пропала

Спасайтесь, добрі люди,/ Бо з вами згодом те саме буде [15, арк. 76].

Міркування щодо міцності національних та релігійних традицій можуть підтверджуватися різними прикладами. Вступ (добровільний чи примусовий) колишнього селянина до колгоспу ба навіть до партії, зовсім не означав абсолютну відмову від узвичаєного темпу життя. Як би партієць не виступав на мітингах, але у повсякденному житті він часто слідував нормам, до яких звик. І так само виховувалися його діти: пропагандистська піонерська театральщина вдень і можливість ухопити елементи національного українського життя ввечері або на свята. Майже сатиричний випадок відбувся у с. Бебехи Віньківського району Вінницької (тепер Хмельницької) області, голова селянського виробництва, кандидат в члени КП(б)У Онищенко, запросив до себе священика, який освятив хату, а Онищенко віддячив пастирю та поцілував йому руку [18, арк. 223]. Звичайно, це стало відомо на все село

і навіть закоренілі піонери, дізнавшись про цей випадок, могли припустити, що батюшка і член партії разом під час релігійного свята – це нормально (хоча зараз ми таке можемо спостерігати майже щоденно). Можемо констатувати, що процеси розширення піонерської організації в Україні на початку 1930-х рр. наштовхнувся на нездоланні перешкоди, обумовлені ментально-світоглядними обставинами. Директор Молочанського інтернату для глухонімих дітей (сучасна Запорізька область) у своєму звіті зазначав, що вступ до лав піонерів відбувається вкрай повільними темпами, а діти «вовком дивляться на піонерів» [13, 30 арк.].

У 1933 р. нарком освіти А. Хвиля, переймався «надмірною засміченістю націоналістами, петлюрівцями та фашистами шкільних кадрів» та закликав до «очищення» вчительських лав. Процес переслідування педагогів мав наслідком відчутну нестачу викладачів та вчителів. У Мало-Дівецькому і Менському районах Чернігівської області бракувало 98% сільських вчителів [14, с. 145–155]. Критичність ситуації призводила до самогубств педагогів, особливо серед сільських вчителів. Влада достатньо цинічно визначала причини суїцидів: «посилення наступу на глитайсько-непманські елементи», «диференціація вчительства та посилення настроїв зневір'я, занепадництва, есенінщини» [14, с. 151].

У травні 1933 р. на Поділлі проводилася примусова атестація вчителів (очевидно висновки атестації мали впливати і на подальший робочий процес і на отримання пайку). Проводити атестацію педагогів мали мобілізовані на село активісти, їх терміново відкликали для проведення атестації. Було суворе попередження, уникати формалізму. Тобто педагогів під час атестації засипали питаннями щодо інтернаціоналу, стану міжнародної політики, 6 визначальних тез Сталіна і т.д.) [20, арк. 133]. Про якість освіти педагогів, як правило, не згадували. Проте постійно обговорювалися питання соціального їх походження, настроїв (точніше їх незадоволення комуністичними експериментами), окрема увага приділялася змістовній частині уроків.

Педагоги були настільки виснаженими від голоду, що можна було почути прилюдні заяви на кшталт: «якщо так буде тривати, то я змушений буду застрелитися... жити голодним більше не можна... час зупинити ці муки», – саме так міркував директор школи с. Борщі Бурзулуцького району Семен Бойко. Вчитель тієї ж школи Віктор Колесник до слів директора додав, що якщо він виживе, то залишить не лише школу, а й село [35, арк. 117].

У роки Голодомору до закладів освіти часто призначалися випадкові люди, що не мали ані відповідної освіти, ані належного досвіду. У колгоспах України спостерігалися масові прецеденти обіймання кількох посад однією людиною (зазвичай мешканкою того чи іншого села, що пройшла двомісячні педагогічні курси), численними були випадки, коли за дітьми доглядали жінки надто похилого віку, яких вже фізично неможливо було долучити до робіт у полі.

До роботи в закладах освіти масово призначалися студенти педагогічних закладів, які ані досвіду роботи не мали, ані належної практики. Директор Харківського притулку Пастернак регулярно бив дітей [24, арк. 348], а виховательок принижував та ображав їх, називаючи сволотами. Керівник дитячих ясел с. Черкаський Бешкин Балаклійського району взагалі була відсутня на робочому місці, а приміщення, де були діти, замкнула й підперла ззовні палкою. В ув'язненні опинилося 13 дітей, решта (близько 150 малят) – встигли втекти. Педагоги та вихователі, призначені комуністичним керівництвом часто являли собою приклади душевної байдужості та цинізму.

Висновки. Таким чином, комуністична окупація України мала наслідком суттєві зрушення у системі освіти та виховання. Ювенальна структура УСРР створювалася за короткий час, в умовах постійних політичних перипетій та наростаючих соціальних аномалій. Проекти наркомату освіти УСРР щодо створення єдиної, трудової, виховної і національної школи в Україні зазнали нищівної критики у Москві й завершилися звільненням Гринька з посади. В Україні запроваджувалася тотожна з російською модель навчання, що мало наслідком нівеляцію національних проявів в освіті. Апробації на практиці (що вкрай необхідно для кожного педагогічного проекту) не відбулося. Спроби унормувати запропоновану теоретиками ювенальну структуру законодавчо потребували часу.

Педагоги, які отримали освіту у попередню добу, зазнали переслідувань з боку влади. Знання української мови, історії, традицій стало зайвим у комуністичній системі виховання. Остання спрямовувалася на штампування покірних та слухняних виконавців волі тоталітарної влади. Педагогів «старої» школи заступали лояльні до комуністів члени партії та комсомолу. Вони не мали ані педагогічного хисту, ані відповідного досвіду роботи. Проте належність до тоталітарної системи відкривала перед ними перспективи обіймати посади та можливості забезпечувати себе у роки Голодомору.

Геноцид українців 1932–1933 рр. став молохом як для українських педагогів, що ще працювали, так і для їх вихованців. Заклади освіти перетворилися на конвеєри дитячої смертності. Страждали й педагоги, які зуміли уникнути репресій напередодні. У той же час призначені комуністами вчителі та вихователі демонстрували аморальне пристосуванство. Стратегії виживання частини педагогічного складу характеризувалися жорсткістю та цинізмом: вони брали участь у загонах активістів під час хлібозаготівель, вимагали від учнів розказувати, де батьки ховали зерно, обкрадали дитячі їдальні. Інша частина – зберігали моральну чистоту й говорили правду про голод, вказували на його організаторів, прогнозували наслідки. У них був вибір: залишитися людиною чи вижити за рахунок підопічних. Беззахисність останніх була очевидною.

На щастя, суспільство України складалося не лише з партійних чиновників. Взаємодопомога, гуманне ставлення до дітей безсвідоме прагнення залишатися моральними людьми також нікуди не зникало.

1. Апреєва І. Реалізація принципу доступності до суспільного дошкільного виховання в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття) : дис... канд. пед. наук. 011 – освітні педагогічні науки. Харків, 2016. 310 с.
2. Березівська Л. Народний комісаріат освіти УРСР. *Енциклопедія Сучасної України*: енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-71184>
3. Березівська Л. Розробка наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 1. С. 12–29.
4. Білоконь А. Діяльність державних органів у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській Соціалістичній Радянській республіці 1920-х років. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2019. Т. 30. №4. С. 13–19.
5. Виговський М. Ян Ряппо: реформатор системи освіти в Україні 1920-х років. *Пам'ять століть*. 2004. №2. С.79–89.
6. Гендриховская А. Детский сад в свете пролетарской идеологии. *Путь просвещения*. 1923. № 9-10. С.1–26.
7. Голод 1921 – 1923 років в Україні : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. О. Мовчан; Відп ред. С. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.
8. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 204.
9. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.212.
10. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.73.
11. ДАВіО. Ф. П 136. Оп.3. Спр.80.
12. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. П. 264. Оп. 1. Спр. 42.
13. ДАЗО. Ф. Р-3682. Оп. 1. Спр. 5.
14. Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки Голодомору. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 145 – 155.
15. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П 11. Оп.1. Спр.91.
16. ДАОО. Ф. Р-710. Оп. 1. Спр. 646.
17. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Ф. П 12. Оп.1. Спр.109.
18. ДАХМО. Ф. П 35. Оп.1. Спр. 121.
19. ДАХМО. Ф. П 364. Оп.1. Спр. 287.
20. ДАХМО. Ф. П 50. Оп. 1. Спр. 100.
21. ДАХМО. Ф. П 50. Оп.1. Спр. 75.
22. ДАХМО. Ф. П. 115. Оп.1. Спр. 118.
23. ДАХМО. Ф. П.12. Оп. 1. Спр. 32.

24. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р 408. Оп.22. Спр.612.
25. Декларація Народного комісаріату освіти УРСР про соціальне виховання дітей. *Вісник Наркомосу. УРСР*. 1920. №1.
26. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
27. Кодекс законів про народну освіту. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР*. Харків: Друк. "Вукопспілки", 1922. 1147 с.
28. Комарницький О. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
29. Петровський Г. Що таке дитячі будинки. *Вісті ВУЦВК*. 1922, 25 серпня. №163.
30. Свідчення Собко М.І., 1907 р.н., с. Круподерниці Полтавської області. *Біль і пам'ять / Упорядники Андріяка В., Сердюченко І. Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2016. 240 с.*
31. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: наукова думка, 2001. 912 с.
32. Сорочук Л.В. Родинні та календарні традиції українців: світ дитинства. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. Київ, 2018. С. 29–34.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 539. Оп.9. Спр. 957.
34. ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 1. Спр. 32.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп.20. Спр.6274.

References

1. Apryelyeva I. (2016). *Realizatsiya pryntsyphu dostupnosti do suspil'noho doshkil'noho vykhovannya v Ukrayini (20 – 30-ti roky XX stolittya)* [Implementation of the principle of accessibility to public preschool education in Ukraine (20-s – 30-s of the 20-th century)] : dys... kand. ped. nauk : 011. Kharkiv. (in Ukrainian).
2. Berezivs'ka L. (2020). *Narodnyy komisariat osvity URSS* [People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny: entsyklopediya [elektronna versiya]*. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrayiny. Т. 22. URL: <https://esu.com.ua/article-71184> ((in Ukrainian).
3. Berezivs'ka L. (2007). *Rozrobka narkomosom USRR systemy shkil'noyi osvity ta yiyi aprobatsiya v konteksti sotsial'no-ekonomichnykh ta suspil'no-politychnykh determinant (1920-1924)* [Development of the system of school education by the People's Commissariat of the USSR and its approval in the context of socio-economic and socio-political determinants (1920–1924)]. *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh*. Vyp. 1. Pp. 12–29. (in Ukrainian).
4. Bilokon' A. (2019). *Diyal'nist' derzhavnykh orhaniv u borot'bi z dytyachoyu bezprytul'nistyu ta bezdohlyadnistyu v Ukrayins'kiy Sotsialistychniy radyans'kiy respubliksi 1920-kh rokiv* [Activities of state bodies in the fight against child homelessness and neglect in the Ukrainian Socialist Soviet Republic of the 1920-s]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Seriya: Istorychni nauky. Т. 30.№4. Pp.13–19. (in Ukrainian).
5. Vyhovs'kyi M. (2004). *Yan Ryappo: reformator systemy osvity v Ukrayini 1920-kh rokiv* [Jan Ryappo: reformer of the education system in Ukraine in the 1920-s]. *Pam"yat' stolit'*. №2. S.79–89. ((in Ukrainian).
6. Hendrykhovskaya A. (1923). *Detskyi sad v svete proletarskoy ydeolohyy* [Kindergarten in the world of proletarian ideology]. *Put' prosveshchenyya*. № 9-10. Pp.1–26. (in Russian).
7. Kul'chyts'kyi S. (ed), (1993). *Holod 1921 – 1923 rokiv v Ukrayini : Zb. dokumentiv i materialiv* [Famine of 192–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv : Nauk.dumka. 240 s. (in Ukrainian).
8. *Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (DAViO)* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 204. (in Ukrainian).
9. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund. R 136. Description 3. Case. 212. (in Ukrainian).
10. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 73. (in Ukrainian).
11. *DAViO* [State Archive of Vinnytsia Region]. Fund R 136. Description 3. Case 80. (in Ukrainian).
12. *Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti (DAZO)* [State archive of the Zaporizhzhia region]. Fund R. 264. Description 1. Case 42. (in Ukrainian).
13. *DAZO* [State archive of the Zaporizhzhia region]. Fund R 3682. Description 1. Case 5. (in Ukrainian).
14. Danylenko V., Kuz'menko M. (2003). *Naukovo-pedahohichna intelihentsiya v roky Holodomoru* [Scientific and pedagogical intelligentsia during the Holodomor]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. № 5. Pp. 145 – 155. (in Ukrainian).
15. *Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (DAO)* [State archive of Odesa region]. Fund R 11 Description 1. Case 91. (in Ukrainian).
16. *DAO* [State archive of Odesa region]. Fund R 710. Description 1. Case 646. (in Ukrainian).
17. *Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti (DAKhmO)* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 12. Description 1. Case 109. (in Ukrainian).
18. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 35. Description 1. Case 121. (in Ukrainian).
19. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 364. Description 1. Case 287. (in Ukrainian).
20. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 50. Description 1. Case 100. (in Ukrainian).).
21. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 50. Description 1. Case 75. (in Ukrainian).
22. *DAKhmO* [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 115. Description 1. Case 118. (in Ukrainian).

23. DAKhMO [State archive of Khmelnytskyi region]. Fund R 12. Description 1. Case 32. (in Ukrainian).
24. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti (DAKhO) [State archive of the Kharkiv region]. Fund R 408. Description 22. Case 612. (in Ukrainian).
25. Deklaratsiya Narodnoho komisariatu osvity URSSR pro sotsial'ne vykhovannya ditey (1920). [Declaration of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the social upbringing of children]. *Visnyk Narkomosu. URSSR.* №1. (in Ukrainian).
26. Kahanov YU. (2019). *Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya* [Construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhya: Inter-M. 432 p. (in Ukrainian).
27. Rada Narodnykh Komisariv URSSR, Narodnyy Komisariat yustytsiyi URSSR. (1922). [Code of Laws on Public Education]. *Kodeks zakoniv pro narodnyy osvitu. Zbirnyk postanov ta rozporядzhen' robitnycheselyans'koho uryadu Ukrayiny.* Kharkiv: Druk. "Vukopspilky". 1147 p. (in (in Ukrainian). / russian).
28. Komarnits'kyy O. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsiyi vyshchoyi osvity radyans'koyi Ukrayiny u 1920-1930-kh rr.: monohrafiya* [Student-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920-s-1930-s: monograph] / nauk. red. – prof. O. M. Zaval'nyuk. Kam"yanets'-Podil's'kyy: TOV «Drukarnya «Ruta». 984 p. (in Ukrainian).
29. Petrovs'kyy H. (1922). *Shcho take dytyachi budynky* [What are orphanages?]. *Visti VUTSVK.* №163. (in Ukrainian).
30. Andriyaka V., Serdyuchenko I. (ed.). (2016). *Svidchennya Sobko M.I.* [Testimony of Sobko M.I., born in 1907, village Krupodernytsia Poltava region]. *Bil' i pam"yat'.* Poltava : PP Shevchenko R.V. 240 p. (in Ukrainian).
31. Siropolko S. (2001). *Istoriya osvity v Ukrayini* [History of education in Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. 912 p. (in Ukrainian).
32. Sorochuk L.V. (2018). *Rodynni ta kalendarni tradytsiyi ukrayintsev: svit dytynstva* [Family and calendar traditions of Ukrainians: the world of childhood.]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats'.* Vypusk 54. Kyiv. Pp. 29–34. (in Ukrainian).
33. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TSDAVO Ukrayiny)* [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. Fund 539. Description 9. Case 957. (in Ukrainian).
34. *TSDAVO Ukrayiny* [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 166. Description 1. Case 32. (in Ukrainian).
35. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny (TSDAHOU)* [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fund 1. Description 20. Case 6274. (in Ukrainian).